

ANTİK YUNAN DÜŞÜNCƏSİNDƏ RUH/NƏFS-BƏDƏN PROBLEMİ: FƏLSƏFƏ ÖNCƏSİ VƏ PRESOKRATİK DÖVR

İbrahim Rəfail oğlu Bağirov

AMEA-nın Z.M. Bünyadov adına Şərqişnaslıq İnstitutu, Bakı, Azərbaycan

E-mail: ibbaghiroff@yahoo.com

Ruh/nəfs-bədən problemi zəhin fəlsəfəsinin ən önəmli problemlərindən biri olub, getdikcə filosofları daha çox düşündürməkdədir. Bu problem fransız filosofu Rene Dekartla məşhurluq qazansa da, mahiyyət etibarilə məsələnin kökü daha qədim dövrlərə gedir. Bir çox fəlsəfi problemlər kimi, ruh-bədən probleminin də ilk olaraq yunanlar tərəfindən müzakirə edilməyə başlandığını deyə bilərik. Qeyd etmək lazımdır ki, yunanların ruh təsəvvürü bütün dövrlərdə eyni olmamışdır. Əsasən Platonun adı ilə bağlı olan mücərrəd qeyri-maddi ruh və onun ziddi olan maddi bədən fikri Pifaqor istisna olmaqla, ilk yunan filosofları arasında geniş yayılmamışdır. Belə ki, Sokrat öncəsi fəlsəfədə və fəlsəfədən öncəni təmsil edən Homer mətnlərində ikili substansiya fikrinin mövcud olmadığı müşahidə edilir. Məqalədə Homer və presokratik dövrün ruh və ruh-bədən təsəvvürü əsas götürülərək, antik yunanların məsələyə yanaşması araşdırılmış, problemin Sokrataqədərki təkamül prosesi tədqiq edilmişdir.

Açar sözlər: ruh, ruh-bədən əlaqəsi, Homer ruhu, psixeya, presokratik ruh.

doi.org/10.59849/2409-4838.2023.4.142

GİRİŞ

Ruh təsəvvürünün nə zaman ortaya çıxdığını dəqiq demək mümkün olmasa da, bu təsəvvürün yaranmasında bəzi amillərin, məsələn, insanın müşahidə etdiyi müəyyən hadisələrin və ya şəxsi təcrübələrinin böyük təsiri olduğunu ehtimal etmək çətin deyil. Bu anlayışın yaranmasında xüsusi rol oynayan amillərdən biri kimi ölüm hadisəsini misal göstərə bilərik. Daha doğrusu, böyük ehtimalla, ölüm hadisəsi insanlarda ruh təsəvvürünü, ideyasını və ya konsepsiyasını ortaya çıxaran ən təsirli hadisə olmuşdur. Bugün bir çoxlarının adından belə ürkdüyü və həyatımızdan uzaq tutmağa çalışdığımız ölüm ən arzu edilməz hadisə hesab olunur. Buna baxmayaraq, bütün dövrlərdə insanlar ölüm və ölümlü olma məsələsinə maraq göstərmiş və bu barədə düşünmüşlər. Çünki həyatın bitməsi insanın mənşəyi, kimliyi və son hədəfin nə olduğuna dair sonsuz sualların yaranmasına səbəb olmuşdur [16, s. 1].

Qədim yunanlar ölüm və ölüm sonrasına dair iki müxtəlif fikir ortaya qoyaraq sonrakı nəsillərə ötürdülər. Bunlardan birincisinə görə, fiziki maddə ilə ona bağlı olmayan qeyri-maddi olan və maddi bədənin sona çatması ilə sonlanmayan ruh arasında ziddiyyət mövcuddur. Bu idealist fikri qəbul edənlərə görə, xarici hiss üzvləri vasitəsilə dərk edilən, görüb qoxladığımız və hiss edib toxunduğumuz dünya mütəmadi dəyişdiyinə görə etibar ediləsi deyil. Onlara görə, tez-tez yanılmağımıza səbəb olan xarici hiss üzvlərimiz bu gerçəkliyin müəyyən mənada təsdiqidir. Ruha qarşı maddi dünyanı mənimsəyən ikinci görüş isə müşahidə edilməyən, təcrübə yolla test edilməsi mümkün olmayan və ciddi analizlərə cəlb edilməyən heç bir şeyin doğru ola biləcəyini qəbul etmirdi [16, s. 76]. İnsanın şəxsiyyətində, onun varlığında olan bir şeyin onun maddi varlığının xaricində, ondan müstəqil olaraq varlığını davam etdirməsi fikrinin antik Yunanıstanda IX əsr kimi qədim bir dövrdə ortaya çıxdığı güman edilir [16, s. 76-77]. Yəni Yunanıstanda ruh düşüncəsinin yaranması fəlsəfənin meydana gəlməsindən daha əvvəl təsadüf edir. Lakin bu, bugün fəlsəfədə istifadə olunan mənada qeyri-maddi ruh anlayışının artıq IX əsrdə formalaşması mənasına gəlməməlidir. Bugün fəlsəfədə dualistlərin bəhs etdiyi maddəyə zidd bir substansiyadan meydana gələn ruh fikri Pifaqordan bəri formalaşmağa başlamış və əsasən Platon tərəfindən sistemləşdirilmişdir. Daha öncəki dövrlərdə ruh təsəvvürü olsa da, bu mücərrəd ruh təsəvvüründən fərqli olaraq insanın özü olmaqdan ziyadə

canlılıq prinsipi kimi bir funksiya daşıyırdı və maddi xarakterli idi. Homerdə müşahidə olunan fəlsəfə öncəsi ruh həqiqi mənada ölümsüzlüyü təmsil etmirdi. Çünki insan fiziki olaraq öldüyü zaman başqa bir aləmdə ruhani olaraq yaşamağa davam etmirdi, sadəcə xəyali surəti Yer altı aləmdə qalırdı. İlk dövr filosoflara gəldiyimizdə isə ruhla bağlı daha kompleks izahların ortaya çıxdığını müşahidə edirik. Ancaq bu dövrdə də ruhla bağlı təsvirlər, bəzi istisnalar xaric, əsasən maddi xarakterli olmuşdur. Bu məqalənin növbəti iki başlığında məhz bu iki dövrdəki – fəlsəfə öncəsini təmsil edən Homer dövründə və ilk filosoflar hesab edilən presokratiklərin ruh təsəvvüründən bəhs ediləcək.

FƏLSƏFƏ ÖNCƏSİ DÖVRDƏ YUNANLARIN RUH TƏSƏVVÜRÜ

Yunan, latın, eləcə də bir çox başqa dillərdə “ruh” sözünün etimologiyasına nəzər saldıqda “nəfəs”lə assosiasiya olunduğunu görürük. Yunan dilindəki *psyche* latın dilindəki qarşılığı *anima* kimi başlanğıcda “nəfəs/meh”, “külək” mənalarına gəlirdi [6, s. 1]. Fəlsəfə öncəsi yunan dünyasının ruh və ölüm sonrası ilə bağlı düşüncələri Homer və daha sonra mistik Dionis (Bacchus/Baxus) və Orfik inanc sistemlərində öz əksini tapmışdır. Bu məsələlərin fəlsəfi baxımdan nəzərdən keçirilməsi isə bir neçə əsr sonra baş vermişdir. Homerin düşüncəsində mövcud olan “ruh” (*psyche/psixeya*) bədənin ölümü ilə yox olmurdu, buna baxmayaraq homerik ruhun ölümdən qurtuluşu sahibinin də qurtuluşu demək deyildi [11, s. 9]. Bu ruhun, ümumiyyətlə, ruh adının hansı tarixdən etibarən yalnız həyat mənbəyi, ya da prinsipi olaraq deyil, həm də fiziki-psixoloji gücləri ifadə edən bir məfhum halına gəldiyi mübahisəli məsələdir [6, s. 1]. B.Snelə görə, Homerin zamanında yaşayan yunanalara bizim ruh və nəfəs anlayışlarımızın daşdığı mənanı ifadə edən, o mənaya gələn anlayış və ya konsepsiyalar məlum deyildi [15, s. 8]. C.Bremer isə əksər ibtidai cəmiyyətlərdəki “ruh” anlayışının bizim sahib olduğumuz ruh anlayışının ifadə etdiyi psixoloji məzmunundan məhrum olduğunu deyir [4, s. 3-4].

Homerdəki ruh fikrini antik yunan ruh düşüncəsinə həsr edilmiş “*Psixeya: yunanalarda ölümsüzlük inancı və ruhlər kultu*” əsərində Ervin Rod aşağıdakı kimi ifadə edir.

“Homer inancının ruhu (psyche/psixeya) zənn etdiyimiz kimi “bədənin qarşılığında “ruh/nəfəs” olaraq adlandırmağa adət etdiyimiz şeyi təmsil etmir. Ən geniş mənada insan “nəfəs”inin bütün gücləri (şair bunlar üçün böyük və müxtəlif söz ehtiyatından istifadə edir) sadəcə insan hələ həyatda olduğu zaman aktivdir və mümkündür. Ölüm gəldiyi zaman şəxs(iyyət) bütövlükdə ortadan qalxır. Bədən, yəni cəsəd, artıq sadəcə “hissiz bir torpağa” çevrilir və psixeya toxunulmaz qaldığı halda, o parçalanır. Ancaq cəsəd nəfəs və nəfəsani güclərin sığınacağı olmadığı kimi psixeya da heç bir halda onun sığınacağı deyil [13, s. 53].”

E.Roda görə, nəfəsin xüsusiyyətləri nəinki Homerin “ruh”una aid edilə bilməz, hətta onlar ziddiyyət təşkil edən anlayışlardır. Homerik ruh insanın içində qaldığı müddətdə insan canlı və şüurlu bir varlıqdır. Lakin canlı insanın şüur da daxil olmaqla, sahib olduğu heç bir xüsusiyyət və güc psixeya tərəfdən təmin edilmir. Yəni bu ruhla bədən birlikdə olduqları zaman diri insan bütün funksiyalarına sahib olur, ayrıldıqlarında isə bədən nə hiss edər, nə anlayar, nə də iradəsindən istifadə edə bilər. Buna baxmayaraq, onlara sahib olduğu zaman da ruh vasitəsilə sahib olmaz. Beləliklə, homerik ruh “kölgə varlıq” və ya insanın xarici formasına bənzəyən xəyali bir surətdir [13, s. 54]. Ölüm ilə bədəni tərək edib yeraltı dünyaya enən və orada xəyali varlığını davam etdirən psixeyanın insanın həyatda olduğu müddətdə konkret hansı funksiyaları yerinə yetirdiyini Homerin sözlərindən müəyyən etmək, B.Snelə görə, mümkün deyil [15, s. 9]. Lakin Homerə görə bu bədən və ruhdan hansının həqiqi insan olduğunu və ya insanın həqiqətini təşkil etdiyini araşdıran E.Rod Homerin bu suala ziddiyyətli cavablar verdiyini desə də, alimə görə, Homer düşüncəsində həm bədən, həm də onda məskən salan psixeyanı insanın özü hesab etmək olar. Onun fikrincə, Homer düşüncəsində insanlar iki dəfə var olurlar: bir dəfə xarici və vizual formada, bir dəfə də ölümlə azadlığına qovuşduğu gözəgörünməz bir surət olaraq. Beləliklə o, Homerdə ruhun ibtidai cəmiyyətlərdəki həqiqi insanın “ikinci məni/əkizi” “dubluru” kimi olduğunu deyir və sözünə qüvvət olaraq Homerdən yox, başqa bir yunan müəllif Pindordan örnək gətirir [13, s. 54]. V.Yefer burada Rodun E.B.Taylor və H.Spenser tərəfindən irəli sürülən dinin animistik mərhələsinə dair nəzə-

riyyədən təsirlənərək bu nəzəriyyənin əsas ideyasını Homer mətnləri ilə uzlaşdırmağa çalışdığını deyir [8, s. 73-74]. Rodun bu izahı bəzi mütəfəkkirlər tərəfindən qəbul olunsa da, zamanının bir çox alimləri tərəfindən rədd edildi [4, s. 7-8].

Buna etiraz edilməsinin səbəblərindən biri kimi, Homerdə bunu təsdiq edəcək ifadələrin yoxluğu göstərilə bilər. Homerin “ruh”u, nəfs və ya zehin hesab edilən psixeya nəfəs (pneuma) mənasında və ya bədəndəki qan kimi həyat prinsipi idi. İnsanda mövcud olan və sonrakı dövrlərdə ruha yüklənən digər güclər və ya xüsusiyyətlər bu anlayış tərəfindən ehtiva edilmirdi. Homer nəfəsdən başqa canlı bədəndə olan digər xüsusiyyətləri, yaxud funksiyaları ifadə etmək üçün fərqli anlayışlardan istifadə edir. Məsələn, *timus* (thymos) orqanizmin ani ortaya çıxan təhlükəyə mental və zehni reaksiyası ilə assosiasiya olunub cəsarəti təmsil edirdi, hərəkət və təşviq mənasına gəlirdi. Hərəkət edən insan dayandıqdan sonra artıq onda timusun varlığından söhbət gedə bilməzdi. *Frenes* (phrenes) güc-qüvvət, *kordia* isə ürəklə bağlı olub ehtiras və qorxunu ifadə edirdi. Bunların arasında ən önəmlisi isə ilk dövrlərdə *noos*, sonradan isə *nous* formasında yazılan söz idi ki, “şüurlu ruh” mənasını, ya da bu funksiyaları ifadə etdiyini demək mümkündür. *Noein* (görmək) sözündən yaranan *nousu* homerik mənada tanıma, hiss etmə və görmə qabiliyyəti kimi tərcümə etmək olar [9, s. 9].

Adi insanlarda bu xüsusiyyətlər ölümə sonlanırdı. Onların ruhu nəfəs formasında bədəni tərk etdikdən sonra Yeraltı dünyaya gedir və orada kölgə varlıq tərzində mövcudluğunu davam etdirirdi. Ölümdən sonra ruhların kölgə varlıq tərzində varlığını davam etdirməsi fikri IX əsrin yunanları üçün çox da əhəmiyyət verilən bir nüans deyildi. Onlara görə, kölgə kimi həyat yaşamaq yaşamaya dəyər həyat forması deyildi. Qəhrəman olanların ruhları isə ölümdən sonra tanrınıninkinə bənzər bir mövqeyə yüksəlirdi. Lakin bu ruhlar sahiblərindən daha çox yunan cəmiyyəti üçün önəmli idi. Yunanlar sadəcə ruhları qalacaq deyər qəhrəman olmağa da səy göstərmirdilər, bu onlar üçün daha çox şərəf məsələsi idi. Homer onların tanrılaşmasını onları yetişdirən cəmiyyətə təqdim olunan bir müqafat kimi təsvir edir. Onlar cəmiyyət üçün əxlaqi (moral) nümunə idilər [11, s. 9-10].

Sonrakı dövr ədəbi əsərlərdə ortaya çıxan ruh ideyası artıq Homerin kölgə varlığı, yer altı aləmdə xəyali bir şəkildə var olan bir şey olmaqdan təcridən uzaqlaşmağa başladı. Bunu artıq yuxarıda gördüyümüz kimi, E.Rodun müraciət etdiyi Pindarın şeirlərində və Sofoklun pyeslərində müşahidə etmək olurdu. Homerin cəmiyyətində insanlar ruhlarının ölüm sonrası taleləri ilə, demək olar, maraqlanmırdılar. Lakin sonrakı qaynaqlardakı ölüm sonrasına aid təsvirlər ikinci həyata münasibətin dəyişdiyini və beləliklə, ölüm sonrasının da önəmli olmağa başladığını görürük [11, s. 10].

Homerin bizim bugün istifadə etdiyimiz mənada “ruh” anlayışına sahib olmadığını söylədik. Eyni şeyi bədən haqqında da demək mümkündür. Eradan əvvəl V əsrdə bədən mənasını ifadə edən “soma” sözü Homerdə ancaq cəmdə işlədilir və ölü əzalar və ya korpus mənasını ifadə edir. Bədənin ayrı-ayrı əzaları fərqli sözlərlə adlandırılırdı və Homer bədəndən bəhs edərkən bu ayrı-ayrı orqanlara və ya bədənin fərqli hissələrinə müraciət edir, ümumi mənada bədəndən bəhs etmir. Mikena sivilizasiyasına və dövrünə aid sənət nümunələrində insan müxtəlif orqanların qəribə formada əlaqələndirilmiş yığını kimi təsvir olunur. Ayrı-ayrılıqda əllər, ayaqlar və əl və ayağın ayrı-ayrı hissələrindən bəhs edib, ümumi bədəndən isə danışmayan Homerdə də bu anlayışın qrafik təsvirini görürük [9, s. 71]. Deyilənlərdən bu nəticəyə gəlmək mümkündür ki, qədim Yunanıstanda fəlsəfədən əvvəlki dövrlərdə, ən azı Homerdə, konkret bədən və qeyri-maddi ruh anlayışı formalaşmadığına görə bugün fəlsəfədə yayılmış mənada ruh-bədən probleminə danışmaq doğru deyil.

PRESOKRATİK FİLOSOFLARIN “RUH – BƏDƏN” ANLAYIŞI

Vahid bir ruh konsepsiyasının olmaması fəlsəfə öncəsi dövrdə olduğu kimi, fəlsəfənin ortaya çıxmasından sonra da davam edirdi. Buna görə də filosofların məsələyə müxtəlif prizmadan yanaşmaları təəccüblü deyil. Qədim dövrlə müqayisədə müəyyən dərəcədə ruh təsəvvürləri formalaşmış filosoflar məsələyə yalnız həyat və ölüm kontekstində yanaşmamış, canlılarda ruhun funksiyası, nəfslə bədənin fiziki gücləri və ya funksiyaları arasındakı münasibət və ruhun idrak və duyğu tərəfi ilə də maraqlanmışlar. Müxtəlif nəzəriyyələrin mövcud olması ilə bərabər, filosofla-

rın ruh və bədən haqqında fikirlərini yenə də monist və dualist kateqoriyaları altında təsnif etmək mümkündür [6, s. 2].

Eradan əvvəl V əsrin əvvəllərindən etibarən ruh haqqında fikirlərin mahiyyət baxımından dəyişməyə başladığı və mifik deyil, elmi yanaşmaların yarandığı müşahidə olunur. Bu dövrdə ruh hər mütəfəkkir tərəfindən fərqli formada tərif edilir və əksər hallarda ruh emosiya və ehtiras ifadə edən bədəne aid, yəni maddi bir funksiya kimi başa düşülürdü. Buna baxmayaraq orfizmin və yunan şamanizminin təsiri nəticəsində bir müddət sonra ruhla bağlı ruhani təsəvvürlər də yaranmağa başladı [11, s. 10].

İlk dövr presokratik filosoflara nəzər yetirdikdə ruhun daha geniş mənə ifadə etməyə başladığının şahidi oluruq. Artıq bu dövrdə ruhun nəfəs və hərəkətiliklə bərabər homerik *nousun* da funksiyasını ifadə etməyə başlayaraq həyat qaynağı olmaqla bilik və hərəkət mənbəyi olduğunu görürük. Lakin həyat mənbəyi olmaqla yanaşı, ruhun mahiyyəti haqqında fikirlər yenə də birmənalı deyil. Ruhun təbiəti nədən ibarətdir? Mahiyyəti nədir? Heyvan və bitkilərdə də vardırımı? Bədənlə eynidir, yoxsa ondan ayrı bir cövhərdir? Bədəndədirsə, konkret olaraq harada yerləşir?

Ruhun mahiyyətinin nəyin təşkil etdiyinə dair presokratik filosofların cavablarına nəzər yetirdikdə əsasən materialist cavablar olduğunu müşahidə etmək çətin deyil [3, s. 472]. Anaksimən və Anaksimandr, eləcə də Arxelos (Archelous) ruhu təbiətən hava hesab edirdilər. Parmenid, Hippos və Heraklid isə onun od mənşəli olduğu qənaətinə gəlmişdilər. Epikarmusa aid başqa bir fraqmentdə ruhun oddan olmasına dair fikirlərin qeyri-akademik sferada da yayılan anlayış olması ifadə edilmişdir. Adətən hava və odla yanaşı işlənən digər iki ünsür – torpaq və su isə Hippon və Ksenofan kimi bəzi filosoflar tərəfindən ruhu təşkil edən materiya kimi düşünülürdü. Zenona aid edilən fikrə görə isə ruh bu dörd elementin – isti, soyuq, quru və yaş qarşığından ibarətdir [3, s. 472]. Heraklidin ruha dair fikirləri isə daha məzmunludur. Ona aid edilən bir fraqmentdə ruhu tam anlamağın mümkün olmadığı fikri ifadə olunur. Ona aid edilən başqa bir fraqmentdəki təmsil isə diqqəti daha çox cəlb edir. Belə ki, orada ruhla bədənin əlaqəsi hörümçək və tor təmsili və ya bənzətməsi ilə izah edilir. Təmsilin məzmununa görə, torun ortasında dayanan hörümçək milçəyin torun hər hansı bir telini zədələdiyini hiss etdikdə sanki ağrısını hiss edib dərhal özünü ora çatdırır. Ruh da bədənin hər hansı yeri xəsarət aldığında sıx bağlı olduğu bədənin ağrısına tab gətirməyərək özünü ona çatdırır [1, s. 232; 3, s. 53]. Bu bənzətmənin dualist xarakter daşdığını demək mümkündür. Belə ki, bu bənzətməyə görə, ruh bədəndə hərəkət edə bilən bir şeydir. Ancaq bədəndən ayrı, onun sərhədləri daxilində hərəkət edən bir şey olması bu ruhun bədəndən fərqli bir substansiya olmasını birmənalı şəkildə ifadə etmir. Əksinə, bu bənzətmə onun sanki maddi bir şey olması fikrini yaradır.

Aetsinin heraklidist ruh anlayışının oda əsaslandığını ifadə edən təfərrüatsız fikirlərinin Aristoteldə buxar və ya qaz halında olan başqa bir şey kimi xarakterizə olunduğu görünür. Bu fikirlər “ruh üçün ölüm suya çevrilmək, su üçün ölüm isə torpaq olmaqdır; torpaqdan su, sudan isə ruh yaranır” fikri arasında əlaqə görən C.Barns əgər ruh ilıq və nəm nəfədirsə, onda onun sudan yarandığını (suyun buxarlanması nəticəsində) və suda öldüyünü və ya su olmaqla yox olduğunu (buxarın suya çevrilməsi, kondensasiya hadisəsi ilə) düşünməyin məntiqli olduğunu deyir [3, s. 472]. C.Barnsın fikrincə, ruhun “nəfəs/buxar” olması ideyası ilə psixeya haqda olan, yuxarıda da bəhs etdiyimiz ilkin təsəvvürlər arasında uyğunluq var. İlıq və nəm buxar ilə ilıq və nəm insan nəfəsi arasında bu bənzərliyi görmək çətin deyil və psixeyanın nəfəs “nəfəs – ruh” kimi başa düşülməsi qədim mənbələrdə geniş yayılmış haldır. İnsan yaşadıqca nəfəs aldığına və nəfəs almağı dayandırdığı zaman həyatı sona çatdığına görə ona həyat verənin “nəfəs” (psixeya/ruh) və ya nəfəs kimi havaya bənzər bir varlıq olduğu qənaətinə gəlmək təbiidir. Ksenofana və Anaksimənə də bənzər görüşlər aid edilir. Anaksimənin ruha hava deyərək nəfəsi nəzərdə tutduğu irəli sürülür. Ruhun hava, od və su və ya hava, od və su mənşəli hesab edilməsinin təməlinə də eyni məntiq dayanır, yəni bu elementlərin hər üçü nəfəsi xarakterizə edirlər. Çünki nəfəs həm hava kimi nəm od (isti), həm isti yaş hava, həm də ilıq buxar halında olan sudur [3, s. 474]. Anaksimən və Heraklid kimi, İonia məktəbinə mənsub digər bir filosof Anaksaqor da ruhun maddi olduğu fikrini müdafiə etmişdir. Özündən sonrakı yunan filosofları arasında zəhin filosofu (philosopher of mind) kimi tanınan Anaksaqora gö-

rə, kainat kiçik və kompleks bir vahiddən təkamül edib genişlənərək bugünkü dünyaya çevrilmişdir. Bu təkamül prosesinin hər bir mərhələsində hər şey başqa şeylərdən bir miqdar özündə ehtiva edirdi. Bu təkamül prosesinə isə özü prosesdən kənar qalan zehin/ağıl/idrak (nous) tərəfindən nəzarət olunurdu. Anaxsaqor ruhla ağıl və ya idrak arasında fərq görürdü. Ona görə, ruh (psyche) maddi dünyadan bir parça idi, nous isə tanrılara bənzər olub, qeyri-maddi, yaxud adi maddələrə bənzəməyən lətif bir cisimdən təşkil olunurdu [1, s. 233-234].

Ruhun od və ilıq nəfəsə bənzədilməsi ənənəsi hər şeyin atom və boşluqdan meydana gəldiyini deyən atomist Demokrit tərəfindən də davam etdirilmişdir [12, s. 39]. Atomizmin banisi sayılan Demokritin ruh anlayışı ilk filosofların nəzəriyyələri ilə uyğunluq təşkil etsə də, aralarındakı fərq onun ruhu da atomlar fikri əsasında izah etməsindədir. Ona görə canlı varlıqları və ruhu meydana gətirən atomlar incə düz və kürə şəklindədir. Yüngül sferik atomlardan təşkil olunduğuna görə ruh hər şeydən keçə və hər şeyə nüfuz edə bilir. Ən incə, düzgün və keyfiyyətli atomlardan meydana gəldiyinə görə ruh insanın ən ali tərəfidir. Ruh bədənin hər tərəfinə sıza bildiyi üçün hər orqanda hərəkəti təmin edə bilir. Demokrit ruhun atomlarının odun atomlarına bənzədiyini qeyd edir. Bununla da ilk filosoflara daha da yaxınlaşmış olur. Od atomlarına bənzər olan bu atomlar bədəndə qaldığı zaman insan diri qalır. Bu atomlar da nəfəs alma hadisəsi zamanı təmin edilir. Nəfəs aldığımız hava hərəkətli hava və atəş atomlarından ibarət olduğuna görə nəfəs alma prosesi zamanı ruhu meydana gətirən atəş atomları ilə havada olan atəş atomları arasında davamlı bir mübadilə olur. İnsan nəfəs almağı dayandırdığı zaman isə ruh atomları hava vasitəsilə qidalana bilmədiyinə görə ölüm hadisəsi meydana gəlir [7, s.163-164].

Presokratik filosoflar arasında ən maraqlı simalardan biri olan Pifaqorun isə mövzu ilə bağlı fikirləri daha fərqlidir. Filosof olmaqdan başqa, bəzən bir din təsisçisi kimi də tanınan Pifaqorun düşüncəsinin əsasında ölüm sonrası ruhun aqibəti məsələsi də yer tutmuşdur. Ruhun ölümsüzlüyünə inanan Pifaqor ruh ideyasını fəlsəfi müstəviyə çıxaran ilk filosof hesab edilir. Ona görə ruh ölümsüz olub bədənə zəncirlənmiş kimidir. Bədən ruh üçün sanki bir həbsxanadır. Pifaqora görə ruh bədən və onu təşkil edən maddədən fərqli bir şeydir. Bədən ölümlü ruh isə ölümsüzdür. İnsanın həqiqətini təşkil edən ruhdur. Buna görə də bədəndən daha üstün və dəyərlidir [7, s. 99]. Platonun “Faydon” əsərində pifaqorçulara ruhun bədənin parçaları arasında mövcud olan harmoniya, ahəng olması və bədənlə birlikdə yox olması fikri aid edilsə də, bəzi müəlliflərə görə, bu fikir pifaqorçuluğun ilk inancları arasında olmamışdır. Çünki bu onların ruhun ölümsüzlüyünü müdafiə edən əsas ideyalarına ziddir [2, s. 158]. Learth Diogen özünün “Pifaqorun həyatı” əsərində Ksenofanın bir şeirindən danışır. Həmin şeirdə Pifaqorun bir iti döyən şəxsə mane olduğu deyilir. Guya Pifaqor zingildəyən köpəyin səsini hansısa keçmiş bir dostunun səsinə bənzətdiyini deyir. Bu hekayənin doğru olmadığını fərz etsək belə, ondan anlaşılan, Pifaqorun tənəsux inancı doğru ola bilər. Orfizimlə pifaqorçuluq arasındakı oxşarlıqlar Pifaqorun “ruh” anlayışının orfizmin təsiri ilə yarandığını söyləməyə səbəb olmuşdur. Ancaq bu təsirin olub-olmaması, əgər olubsa belə, hansı dərəcədə olması qeyri-müəyyəndir [5, s. 31]. Yəni də bu bənzərlik təsirlənmənin uzaq bir ehtimal olmadığını göstərir. Kornford elmi (scientific) təmayülün qarşısına qoyduğumuz mistik ənənənin əsas cərəyanının təmsilçisi olaraq gördüyü pifaqorçuluğun orfizmdə bir islahatçı hərəkət olduğunu, orfizmin isə Dionis inancında bir islahatçı hərəkət olduğunu ifadə edir [14, s. 78-79]. Dionis inancı ilə bağlı olan orfizm Yunanıstanda böyük marağa səbəb olsa da, kənarından gəlmiş bir inanc idi. Onlarda yunan dünyasına xas olmayan ruh köçü inancı qəbul olunurdu. Orfizmdə ruh bədəndən daha önəmli idi. Daha doğrusu, insanın həqiqətini təşkil edən ruh idi. O, Homerin ruhu kimi kölgə varlıq deyildi [5, s. 32]. Aralarındakı bu və digər bənzərliklərə söykənərək pifaqorçuluğun ruh görüşünü orfizmdən miras alması fikri heç də əsassız iddia deyil.

Xüsusilə ilk dövr presokratiklərin ruh haqqında fikirlərinə nəzər saldığımız zaman onların ruh haqqında düşüncələrinin materialistik olduğunu müşahidə etmək mümkündür. Yuxarıda deyilənlərdən də məlum olduğu kimi, onlara görə ruh bədəni təşkil edən şey kimi maddi substansiya; bərk və sərt maddə olmasa belə, maddidir, maddəyə zidd, qeyri-maddi bir substansiya deyil. Bəzi müəl-

liflər izahlarının materialistik olmasına baxmayaraq, ilk dövr yunan filosoflarını materialist hesab etməyin doğru olmadığını qeyd etmişlər. Məsələn, F.Koplston xüsusilə ionialılarla bağlı qəbul edir ki, onlar üçün yaşadığımız dünya yeganə dünya idi və bu dünyanın da maddi olduğu hamıya məlumdur. Onların hər şeyin qaynağı, ya da ilk maddəsi olacaq şey üçün verdikləri cavablar da konkret maddələrə əsaslanırdı. Buna baxmayaraq, F.Koplston bu faktın onları doqmatik materialist olaraq görməyimizə və ya adlandırmağımıza əsas vermədiyini deyir. Buna səbəb olaraq da hələ o zaman maddə və ruh arasında bölgünün gerçəkləşmədiyini, bu baş verənə qədər də ionialılarla bağlı bizim başa düşdüyümüz mənada materializmdən bəhs etməyin doğru olmadığını bildirir. İlk presokratiklər bütün şeyləri maddi elementlərə əsaslanaraq izah etməyə çalışırdılar, lakin onlar maddə və ruh fərqi inkar etmə mənasında materialist deyildilər. Hələ maddə – ruh bölgüsü baş vermədiyinə görə bu mənada materialist olmaları da mümkün deyildi [5, s. 27]. Hansı dövrə aid olmasından asılı olmayaraq, istənilən ağıla uyğun nəzəriyyəni “materialist” və ya “dualist” adlandırma, bu və ya digər şəkildə təsnif edə biləcəyimizi müdafiə edən C.Barns isə bu cür fikir yürüdənlərə etiraz edir [3, s. 474] və presokratiklərin materialist dünyagörüşünə sahib olduğunu deyir. Eyni məntiqdən çıxış edərək, yəni maddə – ruh və ya material – ideal bölgüsünün olmadığını əsas götürərək, presokratikləri idealist olaraq adlandırmağın və bu dövr üçün idealizmdən bəhs etməyin doğru olmadığını da deyənələr olmuşdur. Məhz ideal material bölgüsü olmadığına görə idealizmin Platondan əvvəl mövcud olmadığı görüşü fəlsəfədə geniş yayılan və əsas qəbul olunan fikirdir [10, s. 653]. Bu düşüncədə olanlar Pifaqor kimi ölümsüz ruh inancını qəbul edən filosofu belə materialist şəkildə təfsir etməyə çalışıblar. Andrey Lebedev presokratik fəlsəfədə idealizmin inkarını presokratik filosoflarla bağlı geniş yayılmış bir stereotipin məntiqi nəticəsi kimi görür. Presokratiklər, əsasən, kosmologiya, fiziki aləm və dünyanın təbii meydana gəlmə prosesi ilə maraqlandıqları və bu məsələlər ətrafında fikir yürütdükləri üçün “naturalist”, “fizikalist” və ya “materialist” adlandırılmışlar. Müəllifə görə, “presokratiklər” ifadəsi belə erkən yunan fəlsəfəsində idealizmin inkarı kimi başa düşülür. Halbuki Platon və Aristotel e.ə. 6-5-ci əsrlərin bütün filosoflarının naturalist olduğunu iddia etmişlər [1, s. 654-655].

YEKUN NƏTİCƏ

Nəticə olaraq onu demək mümkündür ki, fəlsəfədən öncəki dövrdə yunan dünyasındakı ruh təsəvvürü bizim bugün istifadə etdiyimiz mənada psixoloji məzmunu sahib, fiziki bədənə qarşı insanın mental tərəfini təmsil edən bir anlayış olmamışdır. Homer mətnlərində ruh həyat prinsipi olaraq təsvir edilir və ölümdən sonra yox olmur. Buna baxmayaraq onun yox olmaması insanı ölümsüzləşdirmir. Ruh bədənlə bərabər olduğu zaman insan canlı bir varlıq olaraq həyatda olsa da, onun canlılığını təmin edən bu ruh deyildir. Bədənə ölümü ilə artıq o bədənə sahib insan ortadan qalxır. Ölüm anında ruh nəfəs kimi insanın bədənini tərk edirdi. Onun insan diri olduğu zaman bədəndə hansı funksiyaları yerinə yetirdiyi dəqiq bilinmədiyi kimi ölümdən sonra varlığının mahiyyəti də kifayət qədər aydın deyil. Bununla belə onun dünyadakı sahibinin xəyali surəti olduğu ifadə edilmişdir. Homerdə canlı insanın həyat prinsipi olan ruhla bərabər bədənə başqa funksiyalarını ifadə edən *timos*, *frenes*, *kardia* və *nous* kimi göclərdən də bəhs edilir. Ümumi bir mücərrəd ruh fikri olmadığı kimi bu dövrdə konkret bədən anlayışının olduğunu demək də çətindir. İlk filosoflara gəldiyimizdə ruh haqqında elmi izahların verilməyə başlandığını müşahidə etmək mümkündür. Əksər presokratik filosoflar ruhu su, od, torpaq və hava kimi maddi üsürlərlə assosiasiya edirdilər. Atomistlər isə başqa hər şeyi düşündükləri kimi ruhun da xüsusi atomlardan meydana gəldiyini iddia edirdilər. Presokratik filosofların ruh haqqında fərqli izahlar verdiyini müşahidə etsək də izahlarının maddi xarakterli olması onların ortaq cəhətini təşkil edirdi. Buna baxmayaraq bu dövrdə qeyri-maddi, mücərrəd ruh və maddi bədən anlayışının da ortaya çıxdığının şahidi oluruq. Lakin əksər tədqiqatçılar bu ideyaların dinin təsiri nəticəsində yarandığını iddia etmişlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Anthony, K. *Ancient Philosophy (A New History of Western Philosophy): [4 cilddə]* / K. Anthony. – Oxford: Clarendon Press, – c. 4. – 2004. – 341 p.
2. Arslan, A. *İlkçağ Felsefesi Tarihi* / A. Arslan. – İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, – 2006. – 350 s.
3. Barnes, J. *The Presocratic Philosophers* / J. Barnes. – London and New York: Routledge, – 2001. – 601 p.
4. Bremmer, J.N. *The Early Greek Concept of the Soul* / J.N. Bremmer. – Princeton: – 1993. – 154 p.
5. Copleston, F.A. *History of Philosophy (Greece and Rome)* / F.A.Copleston. – New York; London; Toronto; Sydney; Auckland, – 1993. – 521 p.
6. Frede, D. *Body and Soul in Ancient Philosophy* / D.Frede, Burkhard R, Wolter de Gruyter – Berlin – New York: – 2009. – 562 p.
7. Hüsameddin, E. *İlkçağ Felsefesi Tarihi* / E. Hüsameddin. – Konya: HÜ-ER Yayınları, – 2000. – 204 s.
8. Jaeger, W. *The Theology of the Early Greek Philosophers* / W.Jaeger, trans. Edward S.Robinson, – Oxford: At the Clarendon Press, – 1948. – 300 p.
9. Jaynes, J. *The Origin of Consciousness in the Break Down of the Bicameral Mind* / J. Jaynes. – New York: Houghton Mifflin Company, – 2000. – 469 p.
10. Lebedev, A.V. *Idealism (mentalism) in Early Greek Metaphysics and Philosophical Theology: Pythagoras, Parmenides, Heraclitus, Xenophanes and others (with some remarks on the «Gigantomachia about being» in Plato's Sophist)* // *Индоевропейское Языкознание и Классическая Филология—XXIII Материалы чтений, посвященных памяти профессора Иосифа Моисеевича Тронского, Санкт-Петербург: Наука, – 24–26 June, –2019. – p. 651-704.*
11. Martin, R. *The Rise and Fall of Soul and Self* / R. Martin, J. Barresi, – New York: Columbia University Press, – 2006. – 383 p.
12. Palmer, J. *Presocratic Interest in the Souls Persistence After Death // Philosophy of mind in Antiquity, The History of the Philosophy of Mind, ed. John E. Sisko, – London and New York, – 2019. – s. 23-43.*
13. Rohde, E. *Psyche Yunanlarda Ruhlar Kültü ve Ölümsüzlük İnancı* / E.Rohde, Çev. Özgüç Orhan. – İstanbul: Pinhan Yayıncılık, – 2020. – 600 s.
14. Russell, B. *Batı Felsefesi Tarihi* / B. Russell. – İstanbul: ALFA, – 2018. – 544 s.
15. Snell, B. *The Discovery of The Mind* / B. Snell, Trans. T.G.Rosenmeyer. – Oxford: Blackwell, – 1953. – 323 p.
16. Spellman, W.M. *Ölümün kısa bir tarihi* / W.M.Spellman. – İstanbul: Can Sanat Yayınları, – 2017. – 326 s.

SOUL/MIND-BODY PROBLEM IN ANCIENT GREEK: PRE-PHILOSOPHICAL AND PRE-SOCRATIC PERIODS

I.R. Baghirov

Soul/mind-body problem is one of the most significant problems of the philosophy of mind that increasingly taxes philosophers' brains. Although the mind-body problem is mainly associated with the name of the French philosopher Rene Descartes, essentially its origination dates back to ancient times. Like many philosophical issues mind/soul-body problem too started to be discussed in ancient Greece. However, there were various opinions on the soul amongst Greeks. The idea of an immaterial soul, usually associated with Plato, was not popular among the first Greek philosop-

hers except for Pythagoras. In pre-Socratic philosophy and in Homeric texts which represent the pre-philosophical period, we do not observe substantial dualism. This article, which is an attempt to discuss the idea of the soul and soul-body relations of the Homeric and pre-Socratic periods, exploring ancient Greeks' understanding of the matter, tries to analyze the evolution of this problem before Socrates.

Keywords: *soul, soul-body problem, Homeric soul, psyche, pre-Socratic soul*

ПСИХОФИЗИОЛОГИЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМА В ДРЕВНЕГРЕЧЕСКОЙ МЫСЛИ: ДОФИЛОСОФСКИЙ И ДОСОКРАТИЧЕСКИЙ ПЕРИОД

И.Р. Багиров

Психофизиологическая проблема является одной из важнейших проблем философии сознания и все больше занимает разум философов. Хотя эта проблема прославилась благодаря французскому философу Рене Декарту, корни проблемы уходят в глубокую древность. Можно сказать, что как и многие философские проблемы греки начали обсуждать проблему души и тела. Однако понятие души у греков во все периоды не было одинаковым. Представление об абстрактной нематериальной души и ее противоположности, материальном теле, связанное главным образом с именем Платона, не пользовалось популярностью у ранних греческих философов, кроме Пифагора. Идея двойной субстанции не существует в досократовской философии и гомеровских текстах, представляющих дофилософию. В данной статье, посвященной психофизиологической идее в период Гомера и досократа, рассматриваются взгляды древних греков на этот вопрос и анализируется эволюция проблемы до Сократа.

Ключевые слова: *душа, Психофизиологическая проблема, гомеровская душа, психика, досократическая душа.*